

Scheuren in ons zelfbeeld

J. Gruiters

Inleiding

Een constante in mijn werk en studie is mijn interesse in de spanning tussen enerzijds het ideaal van autonomie en zelfverwezenlijking en anderzijds de vaak rommelige realiteit. Als geestelijk verzorger in een academisch ziekenhuis zie ik daar dagelijks voorbeelden van. Neem bijvoorbeeld de gesprekken tussen patiënten en behandelaars over wel of niet doorbehandelen. Bij deze gesprekken wordt uitgegaan van de autonomie van de patiënt, maar in de praktijk blijkt deze autonomie vaak relationeel te zijn. Het is zoals schrijfster Murdoch (1981) probeert uit te drukken als ze schrijft: “we are sunk in our lives.” We veronderstellen dat we zelf de keuzes maken om wel of niet door te gaan met de behandeling, maar in werkelijkheid zijn we “verzonken” in sociale contexten en zijn de relaties met anderen en ons verleden bepalend voor onze keuzes.

De interesse in de verschillende autonomietheorieën, in relatie tot het thema zelfverwezenlijking, komt ook terug in mijn onderwerpkeuze voor de werkstukken voor mijn opleidingen. Tijdens mijn master Humanistiek schreef ik een masterthesis over de identiteit van de moderne mens (2017). Aan de hand van het werk van de katholieke denker Taylor onderzocht ik de vraag: in hoeverre is het moderne zelf autonoom en seculier? Voor de master Zorgethiek schreef ik over de veranderende verhouding tussen arts en patiënt (2017). Als de patiënt daadwerkelijk autonoom is geworden, hoe ervaart de patiënt dan de artsensite in het ziekenhuis?

Inmiddels studeer ik aan het Remonstrants Seminarium en maakte ik als geestelijk verzorger de coronacrisis in het ziekenhuis van dichtbij mee. De rauwe realiteit van de coronacrisis heeft mij opnieuw aan het denken gezet over het idee van de autonome mens. Ik wil dan ook graag mijn predikantenopleiding afsluiten met een laatste essay over dit onderwerp.

In mijn essay stel ik dat het idee van de 'autonome mens' weliswaar in onze westerse liberale samenleving als een vanzelfsprekendheid wordt beschouwd, maar dat de autonomie zelden of nooit een realiteit is.¹ De coronacrisis heeft de illusie van de autonome mens scherper zichtbaar gemaakt. Ons mensbeeld heeft daarom een fundamentele bijstelling. Geestelijk verzorgers en predikanten kunnen in hun werk patiënten, familieleden en zorgverleners daarbij helpen. Geloofsgemeenschappen kunnen daarbij een belangrijke ondersteunende rol spelen.

Dit essay is op de volgende manier opgebouwd. Het stuk begint met een verkenning van het autonomiedebat. In dit deel breng ik geselecteerde wetenschappelijke literatuur samen, om die vervolgens te evalueren. Mijn reflectie op de wetenschappelijke literatuur mondt uit in vier spanningen in het moderne mensbeeld die verscherpt worden door corona: verpletterende kwetsbaarheid, instrumentalisatie als verschraling, doorgesloten autonomie en malaise van de moderniteit. Persoonlijke observaties over de coronacrisis worden gebruikt ter illustratie van deze spanningen en om inzicht te geven in mijn professionele en persoonlijke ontwikkeling. Aan het slot van dit essay onderzoek ik welke rol predikanten, geestelijk verzorgers en geloofsgemeenschappen kunnen spelen bij het onder ogen zien van de scheuren in ons zelfbeeld. Hierbij probeer ik kritisch, creatief en op samenwerking gerichte alternatieven zichtbaar te maken.

Autonomiedebat

Autonomie wordt door velen gezien als een belangrijke verworvenheid van de moderne westerse samenleving. Alleen: wat bedoelen we als we zeggen dat we autonoom zijn? Het autonomiedebat omvat immers zeer uiteenlopende visies.

Ons huidige denken over autonomie hebben we voor een belangrijk deel te danken aan de filosofen Kant en Mill. In hun liberale visie betekent autonomie individuele vrijheid. De mens is vrij en rationeel en maakt op basis van de rede weloverwogen keuzes en handelt vervolgens naar deze beslissingen.

¹ In plaats van een vraagstelling (leerdoel b) heb ik gekozen voor een stelling. Ik vind een stelling beter bij de aard van een essay vind passen. Een essay is in mijn ogen een overtuigend betoog, een stuk waarin een schrijver zijn of haar persoonlijke visie geeft op hedendaagse verschijnselen, problemen of ontwikkelingen.

Voor de verlichtingsfilosoof Kant (1724-1804) vormt autonomie de grondslag voor onze moraliteit. Elk mens is volgens Kant in het bezit van een “absoluut vrije wil” en heeft de plicht om zelf zijn morele wetten te ontwerpen en naar deze wetten te leven. “Met absoluut vrij” wil Kant zeggen dat de (redelijke) wil zelfbepalend is en zich niet laat sturen door innerlijke neigingen of verlangens of door dwang van buitenaf. Denk bijvoorbeeld aan geloofsvoorschriften of de wil van de ander. De ander heeft in de ogen van Kant de plicht om de absolute vrije wil van de ene mens te respecteren. Alleen als de mens op basis van zijn of haar eigen moraliteit beslist en handelt kan er volgens Kant sprake zijn van positieve vrijheid. Daarom spreekt Kant over een categorische toeschrijving van autonomie: de autonomie is op ieder persoon afzonderlijk van toepassing (Kant, 2004).

Filosoof Mill (1806-1873) definieert de betekenis van autonomie als vrijheid, rationaliteit, onafhankelijkheid en vrij zijn van bemoeienis van anderen. Elk individu heeft de vrijheid om over zijn eigen leven te beslissen zolang hij anderen geen schade berokkent. Deze opvatting van autonomie wordt ook wel “negatieve vrijheid” genoemd omdat de definitie verwijst naar de afwezigheid van belemmeringen en beperkingen (Berlin, 2008).

Het denken van Mill over autonomie is niet los te denken van het romantische authenticiteitsideaal. In dit ideaal uit de Romantiek staan de zelfontwikkeling, zelfontplooiing en zelfverwerkelijking van mensen centraal. Aanhangers van dit ideaal zien het menselijk leven als een proces van voortdurende ontwikkeling, groei en het tentoonspreiden van authentieke, menselijke vermogens. Hiervoor zijn vrijheid en autonomie noodzakelijk. Het vereist volgens Mill dat “wij vrij zijn om zelf onze bezigheden te kiezen, om ons te gedragen zoals wij willen [...], zonder hinder van onze medemensen, zolang wij hen niet schaden” (Mill, 2009, p. 48).

Een tweede opvatting over autonomie gaat verder dan het formele negatieve vrijheidsbegrip, de afwezigheid van dwang, en beschouwt autonomie als vermogen tot zelfsturing. In deze opvatting is de mens autonoom als hij weet waar hij met zijn leven naartoe wil en daaraan richting weet te geven. Er is sprake van positieve vrijheid in “het vermogen om bepaalde mogelijkheden te volgen, bepaalde talenten

te ontwikkelen of een leven te leiden dat je zelf bepaalt” (Rössler, 2018, p. 33). De autonome mens heeft zelf controle over wat hij als zinvolle optie ziet en daarin komt zijn “wezenlijke zelf” tot uitdrukking.

Aart-Jan Venema (2022)

De katholieke filosoof Taylor verzet zich tegen de karikaturale tegenstelling tussen de negatieve en positieve autonomietheorieën. Taylor (1985) stelt dat we alleen kunnen spreken over de afwezigheid van belemmeringen als we ook weten wat we eigenlijk precies met onze vrijheid willen. Het is volgens Taylor onmogelijk om een duidelijke grens te bepalen tussen negatieve en positieve vrijheid: negatieve vrijheid verwijst altijd naar positieve vrijheid (en visa versa). Als iemand bijvoorbeeld het besluit neemt om zich aan te sluiten bij een kerkgenootschap, dan kan deze keuze betekenen dat diegene zichzelf ontworstelt aan de greep van zijn of haar strenge

ouders, om zo volkomen onafhankelijk te beslissen om lid te worden van het kerkgenootschap.

Er bestaan echter ook fundamentele bezwaren tegen deze opvattingen over autonomie. Zo is er vanuit feministisch perspectief kritiek op de abstractie van autonomie en het dominante ideaal van de autonome man in de westerse cultuur, die samenwerking en onderlinge afhankelijkheid ziet als bedreigend voor de autonomie (Mackenzie & Stoljar, 2000). Ook is er volgens filosoof Roovers (2004) kritiek op het idee van de mens als een autonome entiteit die gescheiden is van andere personen en sociale situaties. Volgens filosoof Nussbaum (1989) ontbreken in de liberale opvatting van autonomie belangrijke zaken die ons leven tekenen: het lichamelijke, het passionele, vriendschap, liefde, het lot.

Vanuit het perspectief van de zorgethiek klinkt het pleidooi om relationaliteit en wederzijdse afhankelijkheid meer centraal te stellen. Zo stelt zorgethica Van Heijst dat in de gezondheidszorg autonomie “een hardnekkige werkelijkheidsconstructie [is] waartegen de morele werkelijkheid zich verzet en waar van alles bijgesleept moet worden om die fictie overeind te houden” (Van Heijst, 2005, p.220).

Ook filosoof Taylor zet kanttekeningen bij de dominante moderne opvattingen over autonomie, waarbij de mens wordt gezien als onthecht en rationeel en dit beeld als tijdloos en vanzelfsprekend wordt gepresenteerd (1989). Toch ziet Taylor het authenticiteitsideaal, het trouw blijven aan jezelf, de zelfontplooiing afkomstig uit de Romantiek, als een krachtig moreel ideaal. Het streven naar authenticiteit ontspoort echter als het wordt gehanteerd als het enige morele criterium voor het menselijk handelen. Dan krijgt het ideaal volgens Taylor perverse trekken: het zelf wordt het middelpunt, “waardoor ons leven zowel vlakker als enger, armer aan betekenis en minder betrokken op anderen of op de samenleving wordt” (1991, p. 18). Taylor pleit dus voor het verbreden van de morele blik van de moderne mens. De erkenning van morele bronnen die buiten de mens liggen en die hem/haar te boven gaan is daarbij een belangrijk punt voor Taylor (1989).

De feministische denkers, de zorgethiek, Nussbaum, Taylor staan niet alleen in hun kritiek op de eenzijdige benadrukking van de individuele autonomie. In reactie op

traditionele opvattingen over autonomie ontwikkelt zich een theorie over relationele autonomie. Relationele autonomie is een verzamelterm voor benaderingen waarbij de focus ligt op het analyseren van de implicaties van de interpersoonlijke en sociale dimensies van de mens voor de opvattingen over individuele autonomie en morele en politieke keuzevrijheid (Mackenzie & Stoljar, 2000). Deze benadering benadrukt dat mensen sociaal zijn ingebed en worden gevormd door een context van interpersoonlijke en sociale relaties, politieke en sociale structuren en interacties tussen kenmerken als gender, etniciteit en klasse.

Uit het autonomiedebat en de kritische kanttekeningen bij de traditionele opvattingen van autonomie blijkt dat autonomie geen vanzelfsprekendheid is. Er bestaat een spanning tussen het normatieve zelfbegrip van de moderne mens - met als trefwoorden: rationeel, individualistisch, zelfontplooiing en autonoom - en onze alledaagse ervaringen. Verschillende denkers, zoals hierboven weergegeven, komen vanuit deze spanning tot een ander mensbeeld.

De spanningen tussen autonomie en een meer relationeel mensbeeld komen door de coronacrisis scherper in beeld. Corona fungeert als een vergrootglas dat de tekortkomingen van de autonome mens als mensbeeld uitvergroot. Een aantal van deze spanningen wil ik bespreken omdat ik denk dat inzicht in deze spanningen geestelijk verzorgers en predikanten kan helpen in hun werk.

Spanning I Verpletterende kwetsbaarheid

Het coronavirus confronteert ons met het onvermogen ons eigen leven, laat staan de samenleving volledig te controleren en te sturen. Juist door het (valse) gevoel van maakbaarheid komt de pandemie als een donderslag bij heldere hemel. Hoe heeft dit kunnen gebeuren? Antropoloog en religiewetenschapper Meyer spreekt dan ook over een “een ontredderende ervaring – niet alleen het gevaar van het nieuwe virus, maar ook de ervaring dat de medische zorg en de economie op hun grenzen stuiten” (Meyer in Van de Poll, 2020).

Deze ontredding over grenzen aan de maakbaarheid is tijdens een live-uitzending op televisie voelbaar als Gommers, de voorzitter van de Nederlandse Vereniging

voor Intensive Care, antwoord geeft op een vraag van PvdA-leider Lodewijk Asscher. Het is in de periode van de eerste golf besmettingen en Asscher vraagt tijdens een technische briefing in de Tweede Kamer of er wordt gewerkt aan een scenario waarin 3.000 IC-bedden nodig zullen zijn. “Ik denk dat de ziekenhuizen, de Nederlandse gezondheidszorg, het dan gewoon niet aan kan kunnen?”, antwoordt Gommers. Er valt een machteloze stilte (NOS, 2020). Op zo’n moment wordt duidelijk dat het veronderstelde vermogen het leven te beheersen op een onverbiddelijke grens stuit. We voelen ons bijzonder kwetsbaar.

In het werk *A Secular Age* (2007) noemt Taylor het mensbeeld van de moderne mens een *buffered self*. Het is een *zelf* met duidelijke grenzen, duidelijk afgeschermd van de omgeving, van de natuur en andere mensen. “Het coronavirus, en de maatregelen om de verspreiding ervan te beperken, schoppen dit zelfbeeld in de war” (Meyer in Van den Poll, 2021). De moderne mens blijkt omsloten en tegelijkertijd poreus: kwetsbaar voor invloeden van buiten (Taylor, 2021).

Intermezzo

Het is een drukke dag geweest op de corona-afdeling. Een jonge arts staat in de gang vol isolatiematerialen. Ik vraag hoe het gaat. Tranen lopen over haar mondmasker. “Er sterven zoveel mensen. Ik ben dit helemaal niet gewend. Samen met een jonge verpleegkundige luisteren we naar haar. Als de tranen gedroogd zijn zegt de zaalarts: “Je kunt beter niet meer vragen hoe het met me gaat”.

Deze poreusheid klinkt ook door in de retoriek van de ‘strijd’ tegen corona. De leus ‘samen krijgen we corona onder controle’ appelleert niet aan een collectieve morele waarde maar aan een gezamenlijke strijd tegen een specifieke angst. Dat vergt weerbaarheid, immuniteit, veerkracht, sterk blijven. Maar “alle weerbaarheids- en oorlogsretoriek ten spijt, als deze crisis iets toont, dan is het onze verpletterende kwetsbaarheid” constateert filosoof Jensen (2020). De retoriek over ‘strijd’ en ‘oorlog’ en het samen ‘overwinnen’ van corona heeft veel weg van een bezweringsformule waarin onze kwetsbaarheid doorklinkt.

Spanning II Instrumentalisatie als verschraling

De gedachte dat ons leven beheersbaar en onze samenleving maakbaar is leidt ook tot verschraling. Een belangrijk kenmerk van de moderniteit is dat de moderne mens enkel oog heeft voor wat functioneel is voor de door hem gestelde doelen. In dit “nutsdenken” (Weber, 1922) draait alles om een efficiënte en effectieve afweging van middelen die tot een gewenst doel leiden. Dit denken is echter geneigd “het leven te ontdoen van zijn rijkdom, diepte en betekenis” (Taylor, 1989).

Intermezzo

De verschraling van de zorg door de nadruk op functionaliteit was ook voelbaar in het ziekenhuis tijdens de eerste coronagolf. Veel mensen zijn alleen overleden. Na het overlijden werden mensen volgens een protocol in een lijkenzak gelegd. De reden daarvoor was het besmettingsgevaar. De dood werd een technisch probleem. Een verpleegkundige vertelde over hoe deze handeling haar uit haar evenwicht bracht. “Het is zo onpersoonlijk. Geen familie, geen afscheid, geen rust, geen waardigheid. Ik kan dit gewoon niet”.

Deze verschraling manifesteert zich ook tijdens de bestrijding van de coronacrisis. De eerste nationale televisietoespraak opent premier Rutte (2020) met de woorden “Goedenavond, het coronavirus houdt ons land in de greep. Ons en de rest van de wereld”, om vervolgens te beklemtonen: “het is belangrijk dat we op dat kompas van wetenschappelijke kennis en betrouwbare feiten blijven varen”. Het is enerzijds verstandig dat de regering zich bij de crisisbestrijding laat leiden door de instrumentele rationaliteit van de wetenschap. Objectivering en ordening bieden houvast bij het onder controle krijgen van een crisissituatie die een efficiënte en effectieve aanpak behoeft.

alles is wat er is, dat ze in veel opzichten ontmenselijkend en vervreemdend werkt, dat ze vaak tot dilemma's leidt die ze niet opmerkt en dat ze in haar functioneren dikwijls met grote meedogenloosheid en wreedheid optreedt" (Taylor, 2007, p. 967).

Spanning III Doorgeschoten autonomie

De coronacrisis en de bestrijding daarvan vormen met alle belemmeringen en beperkingen een inbreuk op de individuele vrijheid en autonomie. Er ontstaat vooral heftig debat over de vraag waar de beslissingsbevoegdheid ligt bij het opleggen van maatregelen die de persoonlijke levenssfeer binnendringen, zoals het al dan niet verplicht dragen van een mondkapje, in quarantaine gaan en vaccineren.

Tegenstanders van deze verplichting doen een beroep op de autonomie en het recht op zelfbeschikking. Voorstanders stellen juist dat de persoonlijke vrijheid begrensd is door het schadebeginsel van Mill. Voorstanders spreken, aldus filosoof Hopster (2021), over solidariteit: door je niet te laten vaccineren leg je gezondheidsrisico's op aan mensen in je directe omgeving en draag je bij aan het risico voor de gezondheidszorg.

De individuele vrijheid knelt met de werkelijkheid, schrijft arts en schrijver Jeffrey (2020). Mensen die essentiële beroepen vervullen zijn volgens Jeffrey bereid risico's te aanvaarden vanwege het algemeen belang, maar kunnen zich niet beroepen op hun individuele autonomie. Dat geldt ook voor patiënten die door overbelasting van de zorg geen toegang hebben tot medische behandelingen aldus Jeffrey. Van hen wordt solidariteit verwacht, ook zij kunnen geen aanspraak maken op hun recht op individuele zelfbepaling.

De coronacrisis legt de beperkingen bloot van een liberaal, sterk op individuele zelfbeschikking gebaseerde opvatting van autonomie. Deze opvatting stelt mensen in staat zich af te keren van de ander. De discussie over (gebrek aan) solidariteit tussen generaties is daarvan een pijnlijke illustratie. Een uitspraak van opiniemaker Zwagerman zorgt bijvoorbeeld voor dagenlange commotie: "Het dor hout wordt gekapt, misschien een paar maanden eerder dan zonder virus. Moet iedereen die in de bloei van zijn leven zit daar alles voor opofferen" (Zwagerman, 2020).

Juist tijdens de pandemie blijkt dat mensen in een sociale context leven met lokale en globale dimensies waarin we wederkerig afhankelijk zijn van elkaar en waarbij solidariteit verwacht mag worden met de meest kwetsbaren. Morele principes als het algemeen belang, de toegankelijkheid van de publieke gezondheidszorg, wederkerigheid en rechtvaardigheid dienen bij belangrijke politieke beslissingen ook meegewogen te worden.

De pandemie vergroot de fundamentele vragen bij de traditionele opvatting van autonomie, een opvatting die het individu als atomistisch, onafhankelijk en zelfzuchtig beschouwt, geen rekening houdt met sociale en relationele context waarin mensen leven en voorbij gaat aan de belangen van kwetsbare groepen. De coronacrisis benadrukt daarom de noodzaak van een relationele wending in de richting van een relationele opvatting van autonomie.

Spanning IV Malaise van de moderniteit

Na de Tweede Wereldoorlog wordt de nadruk op individualisme volgens filosoof Taylor steeds verder aangewakkerd. Het wordt belangrijk om een eigen levenswijze te ontdekken en te realiseren. “Je eigen gang gaan” wordt een belangrijke uitdrukking. In de reclamewereld is de nadruk op authenticiteit goed zichtbaar. “Jezelf zijn in de wereld van vandaag” (Taylor, 2007, p. 628) kopt de reclame van een bierfabrikant in de jaren zeventig. Ook in het aanbod van therapieën is de nadruk scherp zichtbaar. Therapieën met het doel om “jezelf te vinden”, “jezelf te realiseren” en “je ware zelf te bevrijden” (Taylor, 2007, p. 628) zijn populair. We moeten tenminste op zoek gaan naar ons ‘ware zelf’. We moeten ons eigen pad zoeken. Alles draait om zelfverwezenlijking.

Het individualisme van de moderne mens kenmerkt zich door een focus op eigen levenssfeer. Daarbij lijkt het eigenbelang altijd belangrijker en uiteindelijk ook zinvoller te zijn dan het collectieve belang. Deze houding is ingebed in de idealen van zelfontplooiing en vrije keuze (Taylor, 1989). Voor de moderne mens geldt het streven naar zelfverwezenlijking als het hoogst haalbare en nastrevenswaardige levensdoel. Menselijke ontplooiing staat voorop.

Er bestaat echter ook onvrede over dit streven naar zelfontplooiing als levensdoel. Die onvrede manifesteert zich volgens Taylor (1991) in uitingen van onverschilligheid, dwangmatig genot en een wanhopig verlangen naar zingeving. De moderne mens ervaart een gevoel van isolement, een besef dat hij iets mist. Het is alsof “we ergens van afgesneden zijn, alsof we achter een scherm leven” (Taylor, 2007, p.414). Dit gemis uit zich in een verlangen naar betekenisvol leven.

De coronacrisis heeft de malaise, dit gevoel van verlies aan betekenisgeving, aangescherpt. Dat idee klinkt door in veel filosofische commentaren. Volgens filosoof Eisenstein heeft de pandemie “een zingevingscrisis blootgelegd.” Volgens hem “zijn we niet stevig gebleken in onze kern” (Eisenstein in Van Noort, 2021). Psycholoog Desmet spreekt over “een algemeen gebrek aan zingeving” dat door corona is uitvergroet. Vragen als ‘Wie ben ik?’ of ‘Waarom besta ik?’ zijn in de westerse wereld naar de achtergrond verdrongen (Desmet in Steenhuis, 2021). Antropoloog en religiewetenschapper Meyer (2021) spreekt over een ontreddende ervaring die mensen dwingt hun visie op zichzelf en de wereld kritisch te overdenken. “Mensen ontnemen houvast aan de verhalen (...) om zichzelf en de wereld te begrijpen. Crisissituaties zijn momenten waarop de tekortkomingen van dit soort verhalen pijnlijk duidelijk worden (Meyer in Van de Pol, 2020).

Het is ook markant dat de coronacrisis het welbevinden van jonge mensen aantast. Uit onderzoek van de Universiteit Gent blijkt dat juist verlies aan betekenisgeving onder invloed van corona de meest bepalende factor is voor de daling van de mentale gezondheid (Cruyt, De Vriendt & Van de Velde, 2020). Ook in Nederland daalt tijdens de coronacrisis onder jongvolwassenen het psychisch welbevinden en de levenstevredenheid. Het aandeel studenten met een laag psychisch welbevinden stijgt van een kwart in 2019 naar een derde in 2020 (SCP, 2021).

Rouwdeskundige Kessler beschrijft de coronacrisis als een rouwproces na verlies: “Onze wereld zoals wij die kenden is dood en wij voelen het verdriet” (Kessler, 2020). Verbondenheid speelt volgens Kessler een belangrijke rol bij betekenisgeving. Juist de verbondenheid met mensen en met de omgeving komt door de beperkende maatregelen onder druk te staan. Mensen raken hun baan kwijt, sociale contacten zijn tot een minimum beperkt, de dagelijkse structuur valt weg.

De coronacrisis blijkt het reeds bestaande gemis aan betekenisgeving uit te vergroten en roept tegelijkertijd nieuwe vragen naar zingeving op. Die vraag naar zingeving manifesteert zich op een zeer uiteenlopende wijze. Uit analyses van de dagelijkse en wekelijkse Google-zoekopdrachten blijkt dat in 95 landen het aantal zoekopdrachten gerelateerd aan 'gebed' in het eerste corona-jaar met 50% steeg (Bentzen, 2020). Uit een grootschalig panelonderzoek komt naar voren dat 60% van kerkgaande en 31% van niet-kerkgaande Nederlanders corona vooral zien "als een moment van bezinning en reflectie hoe we als mensen bezig zijn" (Van Naem, 2020).

De coronacrisis leidt ook tot nieuwe vormen van religiositeit, spiritualiteit en nieuwe of aangepaste rituelen. Er is sprake van corona-pelgrimages, corona-altaartjes, corona-kaarsen. Er ontstaan allerlei lokale initiatieven: huiskamergemeenschappen, telefooncirkels, videogesprekken, gesprekswandelingen, dauwtrappen, thuis-leerhuizen en huiskamervieringen (De Bekker, Dros, Fens & Spreksel, 2021; De Fijter, 2021). In deze ambiguïteit ontstaan ook nieuwe vormen van geloof en levensovertuiging. Filosoof Taylor beschreef deze ontwikkeling eerder als "een spirituele supernova, een soort duizelingwekkend pluralisme op het spirituele vlak" (2007, p. 412). Er ontstaat een versplintering van het levensbeschouwelijke landschap, met tal van nieuwe, hybride vormen van geloof. Het karakter van deze zoektocht heeft een sterk individualistisch karakter. Mensen zoeken naar hun eigen spirituele weg. Gezocht wordt "naar een directere ervaring van het heilige, naar onmiddellijke waarneming ervan, naar meer spontaniteit en spirituele diepte" (Taylor, 2007, p. 667).

Aart-Jan Venema (2022)

Veel van deze religieuze initiatieven vallen onder wat Taylor (2007) in navolging van Anderson (1983) en Castoriadis (1987) *social imaginaires* noemt. Het zijn beeldruimtes waarin mensen zin geven aan hun leven, in ontmoeting en dialoog met de ander. Deze gedeelde en tijdelijke beeldruimtes scheppen we zelf, maar scheppen ons ook terug. Neem de populaire *confessions apps*: we delen onze geheimen en misstappen via de smartphone. De smartphone verandert in een biechthokje, een priester en een ruimte van vergeving en bestraffing. We weten dat we slechts een app gebruiken, maar tegelijkertijd kent het gebruik een diepe ernst (Ten Kate, 2016).

Juist in tijden van gedwongen isolement en afstand beseffen we kortom nog meer dat zelfrealisatie plaatsvindt in relatie tot de ander. De coronacrisis heeft de behoefte aan verbondenheid en zingevende en gemeenschapsvormende verhalen en rituelen versterkt. Deze behoefte kwam vooral tot uiting in een opleving van nieuwe vormen van religiositeit en spiritualiteit en het ontstaan van nieuwe rituelen rond sterven en afscheid.

Intermezzo

Tijdens de eerste golf wordt duidelijk hoe groot de impact van de crisis is op het ziekenhuispersoneel. Veel leidinggevenden maken zich grote zorgen over de belasting van hun mensen. Na deze signalen, geïnspireerd door de lessen en boeken over liturgie op het seminarium, besluit ik een grote boom in de hal neer te zetten. Het wordt een klagmuur van hout. Aan de takken kunnen medewerkers en bezoekers briefjes ophangen: gebeden, aanmoedigingen, bedankjes, wensen en herinneringen. De boom doet ook iets met de mensen: het wordt een plek van verstillig, troost en ontmoeting.

De rol van geestelijk verzorgers, predikanten en geloofsgemeenschappen: conclusies en aanbevelingen

De coronacrisis brengt de scheuren in het zelfbeeld van de moderne mens scherper aan het licht. De schaduwkanten van ons zelfverstaan zijn niet veroorzaakt door corona, maar worden wel meer uitgelicht en vergroot. Geestelijk verzorgers, predikanten en geloofsgemeenschappen kunnen bijdragen aan een realistischer zelfverstaan, dat wil zeggen: een beeld van het zelf dat beter aansluit bij de werkelijkheid. Kijkend naar de hierboven beschreven spanningen van de autonome mens, zie ik vijf opdrachten voor geestelijk verzorgers, predikanten en geloofsgemeenschappen.

1. De eerste opdracht gaat over het onderkennen van de inherente kwetsbaarheid van ons bestaan. De onderkenning hiervan is een ongelooflijk moeilijke opgave, een opgave die vertrouwen en moed vergt (Anbeek, 2021). Het afsluiten van onze kwetsbaarheid is volgens theoloog Sölle (1990) problematisch. We sluiten ons dan ook af van wat ons juist menselijk maakt: onze verbondenheid en het vermogen om ons daadwerkelijk te laten raken.

Geestelijk verzorgers, predikanten en geloofsgemeenschappen kunnen

ruimtes creëren waar kan worden stilgestaan bij kwetsbaarheid. Dat kan in het pastorale contact, maar ook in groepsgesprekken, overwegingen, columns of in een speciaal daarvoor ontworpen spel (Anbeek, 2020). Tijdens mijn studie aan het seminarium en mijn werk in het ziekenhuis heb ik ervaren hoe verrijkend en verbindend zulke dialogen kunnen zijn en hoe ik deze dialogen vanuit een theoretisch perspectief kan invullen en verantwoorden.

2. In de beschouwingen over de coronacrisis werd duidelijk dat in de crisisbestrijding de nadruk lag op de instrumentele rationaliteit van de wetenschap. Deze smalle benadering kan het zicht op de werkelijkheid beperken en grote ethische problemen veroorzaken. Aan predikanten, geestelijk verzorgers en geloofsgemeenschappen de opdracht om steeds een breder perspectief aan te boren. Dat kan via een simpele vraag tijdens een patiëntenoverleg, maar ook door preken, columns, berichten op sociale media, ingezonden brieven of bijeenkomsten over zachte waarden. Tot slot dienen geestelijk verzorgers, predikanten en geloofsgemeenschappen alert te zijn op de schaduwkanten van de instrumentele rationaliteit.
3. De derde aanbeveling gaat over de doorgeschoten autonomie. “Autonoom ben je niet alleen”, stelt Rössler (2018) terecht. Corona laat duidelijk zien hoe wederkerig afhankelijk we van elkaar zijn. Een relationele benadering van autonomie in het denken en handelen van geestelijk verzorgers, predikanten en gemeentes zou passend zijn. Het is ook nog duidelijker geworden dat niet iedereen zich kan beroepen op de individuele autonomie. Geestelijk verzorgers, predikanten en leden van de geloofsgemeenschappen zouden zich niet alleen bewust moeten zijn van de inherente kwetsbaarheid van het bestaan (zie eerste aanbeveling), maar ook doordrongen moeten zijn van de belangen van extra kwetsbare groepen. Solidariteit tegenover de meest kwetsbaren zou passend zijn.
4. De vierde opdracht gaat over rituelen. Juist bij belangrijke levensmomenten zoals geboorte, huwelijk en dood kunnen moderne mensen overspoeld raken door een gevoel van leegte. Veel mensen hebben nog altijd behoefte deze levensmomenten te markeren en uitdrukking te geven aan het bijzondere

belang, het plechtige karakter daarvan.

Rituelen kunnen een aanvulling zijn op de vaak heersende focus op functionaliteit of ons helpen om hiermee om te gaan. Predikanten, geloofsgemeenschappen en veel geestelijk verzorgers zijn geworteld in een rijke traditie van rituelen. In mijn studie aan het seminarium heb ik geleerd om in deze rituele ruimte te bewegen en rituelen vorm te geven. Resultaat daarvan is een ritueel voor een eenzame dood voor coronapatiënten, gebaseerd op de *absoute* uit de katholieke uitvaartliturgie.

5. Bovenstaande punten bevatten met name pastorale, liturgische en homiletische aanknopingspunten voor geestelijk verzorgers en predikanten. De laatste opdracht gaat echter over de geestelijk verzorgers en predikanten zelf. De spanning tussen enerzijds het dominante ideaal van autonomie en zelfontplooiing en anderzijds de rommelige realiteit geldt ook voor de ambtsdragers. Ook zij zijn kwetsbaar en afhankelijk van anderen.

Daarom is het belangrijk dat geestelijk verzorgers en predikanten zelf ook ingebed zijn in een gemeenschap. De gemeenschap zou een plek kunnen zijn waar de ambtsdragers zelf zorg ontvangen. Ze kunnen verhalen delen, maar ook nieuwe verhalen horen, om zo getroost, geïnspireerd en aangescherpt te worden. Het kan daarbij bijvoorbeeld gaan om kerkdiensten, maar ook om filmavonden, leeskringen, gespreksgroepen en retraites.

Het huidige beleid van de Remonstranten rondom de zending is echter niet stimulerend voor de relatie tussen geestelijk verzorgers en gemeenschappen. Momenteel ontvangen remonstrantse geestelijk verzorgers een landelijke zending. Met deze zending hebben de geestelijk verzorgers de bevoegdheid om als representant van de gemeenschap op te treden. De geestelijk verzorgers worden echter gezonden door het landelijk bureau in plaats van door een lokale gemeente. Het herstellen van lokale zendingen zou een stimulans kunnen zijn om elkaar (meer) te (gaan) dragen.

Literatuurlijst

Anbeek, C. (2021). *The courage to be vulnerable: philosophical considerations*. *International Journal of Philosophy and Theology*, 82 (1), 64-76.

Anbeek, C. (2021). *Tussen zon en maan – Dialoogspel over ervaringen van chaos en schoonheid*. Geraadpleegd op 1 januari 2022 via: https://www.tijdschriftstroomtherapie.nl/inhoud/tijdschrift_artikel/ST-32-2-154/Tussen-zon-en-maan-Dialoogspel-over-ervaringen-van-chaos-en-schoonheid

Bentzen, J.S. (2020). In crisis, we pray: Religiosity and the COVID-19 pandemic. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 192: 541-583.

Berlin, I. (2008). *Liberty*. Oxford: Oxford University Press.

Cruy, E., De Vriendt, P. & Van de Velde, D. (2020). *Betekenisvolle activiteiten tijdens de eerste Covid-19 lockdown. Resultaten van een web based survey in België: finaal rapport*. Universiteit Gent.

De Bekker, J., Dros, D., Fens, S. & Spreksel, D. (2021). *Hoe gaan kerken en moskeeën het nieuwe jaar in?* Geraadpleegd op 2 maart 2022 via: <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/hoe-gaan-kerken-en-moskeeen-het-nieuwe-jaar-in~b099b93a/>

De Fijter, N. (2021). *'Heilige Corona, bid voor ons.'* Geraadpleegd op 2 maart 2022 via: <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/heilige-corona-bid-voor-ons-hoe-het-virus-religie-verandert~b230e6b6/>

Gruiters, J. (2017). *Fenomenologie van de artsensite. Zorgethisch onderzoek naar de ervaring van patiënten met de dagelijkse artsensite*. Universiteit voor Humanistiek.

Gruiters, J. (2017). *Geestelijke verzorging in een seculiere tijd? Onderzoek naar de betekenis van Taylors onderscheid tussen het poreuze en omsloten zelf voor het debat over de toekomst van geestelijke verzorging*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.

Hopster, J. (2021). *Is de coronavaccinatie een morele plicht?* Geraadpleegd op 22 maart 2022 via: <https://www.filosofie.nl/is-de-coronavaccinatie-een-morele-plicht/>

Jeffrey, D. I. (2020). Relational ethical approaches to the COVID-19 pandemic. *Journal of Medical Ethics* 46: 495–498.

Jensen, S., (2020). *Filosoof Stine Jensen: ik ben kwetsbaar dus ik ben*. Geraadpleegd op 20 februari 2022 via: <https://www.brainwash.nl/leeftijd/filosoof-stine-jensen-ik-ben-kwetsbaar-dus-ik-ben>

Kant I. (2004). *Kritiek van de praktische rede*. Amsterdam: Boom

Kessler, D. (2020). "We are grieving the world we have lost" Says Grief Expert.

Geraadpleegd op 12 maart 2022 via: <https://youtu.be/pSOZAnbzFuA>

Mackenzie, C., & Stoljar, N. (Eds.). (2000). *Relational autonomy: Feminist perspectives on autonomy, agency and the social self*. Oxford: Oxford University Press.

Meyer, B. (2020) In. Van de Poll, W. (2020). *De mens als een autonoom individu? Het coronavirus maakt korte metten met dat idee*. Geraadpleegd op 14 november 2020 via

<https://www.trouw.nl/religie-filosofie/de-mens-als-een-autonoom-individu-het-coronavirus-maakt-korte-metten-met-dat-idee~bf058d1a/>

Meyer, B. (2020). Religion und Pandemie. In B. Kortmann & G. Schulze (Ed.), *Jenseits von Corona: Unsere Welt nach der Pandemie - Perspektiven aus der Wissenschaft* (pp. 147-156). Bielefeld: Transcript Verlag.

Mill, J.S. (1859) *On Liberty*. New York: Norton.

Mill, J.S. (2009). *Over vrijheid*. Meppel: Boom.

Murdoch, I. (1981). *Nonnen en soldaten*. Amsterdam.

NOS. (2020). Technische briefing coronavirus. Geraadpleegd op 20 januari 2022 via:

https://www.youtube.com/watch?v=DprK2f_Yb8w

NOS. (2020). *Persconferentie Premier Rutte*. Geraadpleegd op 20 januari 2022 via:

<https://nos.nl/video/2333233-we-zijn-geen-kinderspeeltuin-ik-wil-niet-de-baas-spelen-hier>

Onderzoeksraad voor de Veiligheid. (2022). *Aanpak coronacrisis. Deel 1: tot september 2020*.

Geraadpleegd op 2 maart 2022 via: https://www.onderzoeksraad.nl/nl/media/attachment/2022/2/16/aanpak_coronacrisis_deel_1.pdf

Rössler, B. (2018). *Autonomie. Essay over het vervulde leven*. Uitgeverij Boom.

Rössler, B. (2018). *Autonoom ben je niet alleen*. Geraadpleegd op 1 januari 2022 via:

<https://www.ru.nl/radboudreflects/terugblik/terugblik-2018/terugblik-2018/18-09-11-autonoom-alleen-lezing-filosoof-beate/>

Roovers, M.M. (2004). *Mensbeelden en moreel handelen in de zorg voor verstandelijk*

gehandicaptten. Valkhof Pers.

SCP (2020). *Een jaar met corona. Ontwikkelingen in de maatschappelijke gevolgen van corona*. Geraadpleegd op 11 januari 2022 via: <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2021/03/03/een-jaar-met-corona>

Sölle, D. (1990). *The Window of Vulnerability: A Political Spirituality*. Minneapolis: Fortress Press.

Steenhuis, H. (2021). *De coronacrisis is ook een zingevingscrisis*. Geraadpleegd op 23 maart 2022 via: <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/de-coronacrisis-is-ook-een-zingevingscrisis-met-blikvernaauwing-als-gevolg~b8e44231/>

Taylor, C.W. (1988). *Negative Freiheit? Zur Kritik des neuzeitlichen Individualismus*. Frankfurt: Suhrkamp.

Taylor, C.W. (1989). *Sources of the Self. The making of Modern Identity*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press

Taylor, C.W. (1991). *The malaise of modernity*. Concord, Ont: Anansi.

Taylor, C.W. (2007). *Een seculiere tijd*. Rotterdam: Lemniscaat.

Taylor, C.W. (2007). *A Secular Age*. Belnap Press of Harvard University Press.

Taylor, C.W. (2011). *Why We Need a Radical Redefinition of Secularism*. In M. Eduardo, & V. Jonathan (Eds.), *The Power of Religion in the Public Sphere* (pp. 34-59). New York: Columbia University Press.

Taylor, C.W. (2021). *Comments of the Contributors*. In: J. Carroll & S. Hellemans, *Modernity and Transcendence. A Dialogue with Charles Taylor*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Ten Kate, L. (2016). *De vreemde vrijheid*. Amsterdam: Uitgeverij Sijbolet.

Van Heijst, A. (2005). *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit*. Kampen: Klement.

Van Naem, N. (2020). *Onderzoek Christenen en de coronacrisis*. Geraadpleegd 1 januari 2022 via: <https://www.citisens.nl/assets/202004-Rapportage-panelonderzoek-corona-en-religieuze-bijeenkomst-en-Citisens.pdf>

Van Noort, W. (2021). *Zo veilig mogelijk leven in niet het doel van het leven*. Geraadpleegd op 23 januari 2022 via: <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/09/23/zo-veilig-mogelijk-leven-is-niet-het-doel-van-het-leven-a4059470>

Weber, M. (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr.

Zwagerman, M. (2020). *Corona: slowmotion is nu het beste tempo*. Geraadpleegd op 12 januari 2022 via: <https://www.telegraaf.nl/watuzegt/793690956/corona-slow-motion-is-nu-het-beste-tempo>